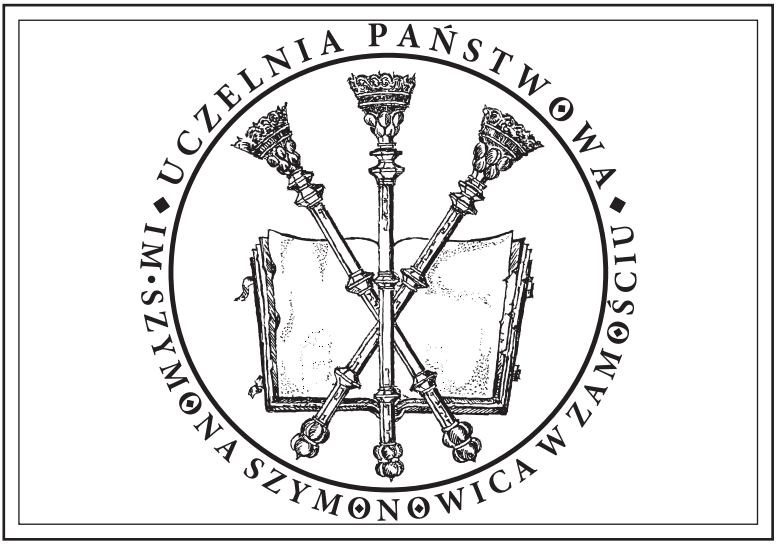
Facta Simonidis

Rok 2020 **Nr 1 (13)**

Ihor Sribnyak
Kijowski Uniwersytet im. Borysa Grinczenki
i.sribniak@kubg.edu.ua

„Facta Simonidis" 2020 nr 1 (13)

Діяльність освітніх закладів у таборі інтернованих вояків Армії УНР Каліш (1921-1924 рр.)

Activities of educational institutions in the internment camp Army of the Ukrainian People's Republic Kalisz (1921-1924)

Summary:

The article considers the peculiarities of the activities of educational institutions in the camp of interned troops of the Ukrainian People's Republic Kalisz (Poland) in 1921-1924. Thanks to the assistance of the headquarters of the group of internees, literacy schools were established for illiterate Cossacks; the camp Gymnasium named after T. Shevchenko, thanks to which a significant number of campers were able to prepare for or continue secondary education. To a large extent, the three-year work of the Gymnasium (1921-1923) became possible thanks to significant humanitarian aid, provided by the American Charitable Organization YMCA, the Ukrainian Central Committee, Ukrainian Central Committee and individual philanthropists. The knowledge acquired by the internees facilitated their further adaptation to the new conditions of emigrant existence already on a civilian basis in Poland, as well as the process of their employment in other European countries.

Keywords:

camp, education, interned Ukrainian soldiers, Army of the Ukrainian People's Republic, Kalisz, Poland.

Streszczenie:

Artykuł jest poświęcony badaniu specyfiki działalności placówek oświatowych w obozie internowanych oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej Kalisz (Polska) w latach 1921-1924. Dzięki pomocy dowództwa grupy internowanych w oboze powstały szkoły czytania i pisania dla niepiśmiennych Kozaków; rozpoczął swoją pracę obozowe gimnazjum im T. Szewczenko, dzięki czemu dla znacznej liczby obozowiczów stało się możliwe przygotować się lub kontynuować naukę na poziomie średnim. W dużej mierze trzyletnia praca gimnazjum (1921–1923) stała się możliwa dzięki znacznej pomocy humanitarnej, dostarczonej przez Amerykańską Organizację Charytatywną YMCA, Ukraiński Komitet Centralny, organizacje pozarządowe i indywidualnych filantropów. Wiedza zdobyta przez internowanych ułatwiła ich dalsze dostosowanie do nowych warunków egzystencji emigranta już w Polsce na zasadach cywilnych, a także proces ich zatrudnienia w innych krajach europejskich.

Słowa kluczowe:

obóz, edukacja, internowani ukraińscy żołnierze, Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej, Kalisz, Polska.

1. Вступ

Наукова розробка даної дослідницької проблеми була започаткована у 1990-х рр. зусиллями польських та українських істориків. Одним з перших до неї звернувся О.Колянчук, який у своєму короткому нарисі історії табору Каліш дав побіжну характеристику культурно-просвітницької діяльності українського вояцтва[1]. Протягом наступних двох років до вивчення обставин перебування інтернованої Армії УНР вдались й інші дослідники, зусиллями яких було нагромаджено значний обсяг фактологічної інформації про згадуваний табір[2]. Наступний етап вивчення життєдіяльності українського вояцтва у Польщі (як в таборах, так і після їх ліквідації) позначився виходом кількох монографічних досліджень, автори яких залучили до наукового обігу значну кількість архівних джерел[3].

Нині триває наступна фаза досліджень таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у Польщі, й зокрема тих, які перебували в цьому таборі. Заходами українських істориків тільки протягом 2018 р. була опублікована ціла низка статей, в яких були висвітлені різні аспекти життя та діяльності інтернованих у Каліші українців[4]. Слід відзначити, що специфіка проведення військово-фахової освіти інтернованих у

---

1 A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Kalisz-Przemyśl-Lwów 1995.

2 E. Wiszka, *Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924* „Rocznik Kaliski" 1996-1997, t.XXVI, s.153-170; Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1997; І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філядельфія 1997.

3 М. І. Павленко, *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.)*, Київ 1999, с.80-174; О. Колянчук, *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр.*, Львів 2000; E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004.

4 І. Срібняк, *Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації,* „Емінак", Київ-Миколаїв 2018. № 1(21) (січень-березень), т.2, с.42-49; І. Срібняк, *Діяльність «Товариства допомоги для української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі» (Каліш-Щиорно) восени 1923 – навесні 1924 рр.* „Європейські історичні студії", 2018, № 9, с.145-166; І. Срібняк, *«Ганебна пропозиція повернутися до Батьківщини…»: оголошення більшовицькою дипломатією амністій в таборі інтернованих вояків-українців Каліш, Польща (1922 р,* „Європейські історичні студії", 2018, № 11, с.241-253; І. Срібняк, *Становище вояків-українців групи інтернованих Військ УНР у таборах Каліш та Щиорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами)* „Архіви України", 2018, вип.4(315), с.201-211; І. Срібняк, *Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач»)* в: „Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація", наук. ред. проф. О. О. Салати, Вінниця 2018, с.159-174; І. Срібняк, М. Срібняк, *«Змога пережити естетичну насолоду…» (діяльність театрально-мистецьких осередків у Калішському таборі інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921-1923 рр.)* „Арт-простір", 2018, № 3, с.32-39.

цьому таборі на сьогодні є вже достатньо розробленою[5]. На чільну увагу заслуговує й ще одна публікація про згадуваний табір[6]. Але вихід цих праць не означав завершення вивчення даної проблеми, оскільки в українських та польських архівах на виявлення та опрацювання чекає ще величезна кількість архівних документів[7].

2. Створення та діяльність шкіл грамоти у таборі

Розміщення вояків-українців у таборі № 10 Каліш (Kalisz) розпочалась на початку грудня 1920 р., і тривало близько двох місяців. Протягом цього часу тут були скупчені підрозділи 2-ої Волинської і 3-ої Залізної стрілецьких дивізій армії УНР. Через неготовність табору до прийому тритисячної маси вояцтва (а також жінок та дітей), умови перебування були досить складними, бракувало полива для обігріву бараків, наслідком чого частина інтернованих застудилась[8]. Але попри всі складнощі інтерновані частини зберегли свою структуру та штаби, згадані дивізії були зведені в одну групу інтернованих Військ УНР, начальником якої було призначено командувача 3-ої дивізії генерал-хорунжого О. Удовиченка.

З перших днів перебування Військ УНР у Каліші командування групи доклало всіх зусиль з налагодження загальної освіти інтернованого вояцтва, що стало одним з найважливіших завдань, поставлених перед таборянами Державним центром УНР в екзилі. Без виконання цього не

---

[5] І. Срібняк, *До початків заснування Української воєнної академії Генерального штабу,* „Вісті комбатанта", Торонто-Нью-Йорк 1996, ч.1, с. 60-67; І. Срібняк, *З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш»,* „Вісник Чернігівського національного педагогічного університету". Серія: Історичні науки, 2015, вип.134, № 11, с.105-108; І. Срібняк, *Таборове повсякдення курсантів та старшин Спільної юнацької школи Армії УНР в Каліші (Польща) у першій половині 1922 р.,* „Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років", 2016, вип.12, с.338-364; І. Срібняк, *«Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною…»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр.,* „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość". Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowie Emilianowi Wiszce (1940-2014), Toruń-Kijów 2017, t.1, s.24-32. І. Срібняк, *Створення та діяльність Електротехнічної школи у таборі інтернованих Військ УНР (Каліш, Польща, 1921-1922 рр.),* „Емінак", 2018, № 3(23), т.2, с.41-45.

[6] I. Sribniak, *Kalisz – centrum życia społeczno-politycznego ukraińskich kombatantów w Polsce (w pierwszej połowie lat 20.): na podstawie nowo odkrytych materiałow z polskich i ukraińskich archiwów,* w: Ukraina i Polska: Drogi relacji międzypaństwowych: zbior artykułow naukowych z okazji 100-lecja nawiązania polsko-ukraińskich stosunkow dyplomatycznych, red. nauk. I. Matiasz; oprac. W. Sobijański; tłum. z ukr. G. Pandel, Kijów 2019, s.108-126.

[7] Див. зокрема: Армія за дротами, збірка документів, ред. В.Моренець, Кам'янець-Подільський 2018..

[8] Українська революція. Документи 1919-1921, ред. Т.Гунчак, Нью-Йорк 1984, с.427.

можна було досягти згуртування та піднесення боєздатності інтернованих частин Армії УНР, бо тільки грамотний та відданий ідеї національного визволення України вояк міг свідомо підпорядковуватись наказам головної команди Військ УНР та стійко долати всі негаразди таборового побуту, ставши на захист української самостійницької ідеї в очах всього світу[9].

З усієї сукупності завдань, які вимагали негайного вирішення, цілком невідкладною була ліквідація неписьменності та малописьменності серед козацтва. Ця місія покладалась на культурно-освітні відділи дивізій (2-ої Волинської та 3-ої Залізної), які у свою чергу спирались у своїй діяльності здебільшого на молодших старшин – які були готові виконувати функції вчителів та наставників у середовищі козацтва. З огляду на те, що на початку 1921 р. у таборі нараховувалося 293 неписьменних, 288 малописьменних і 842 з нижчою (початковою) освітою козаків[10], перед дивізійними культурно-освітніми відділами стояли дійсно доволі непрості завдання. У січні 1921 р. для цих категорій інтернованих були створені школи грамоти, причому левову частку роботи з їх влаштування виконали призначені для цієї цілі старшини-організатори («сотенні інструктори»), які діяли за вказівками начальників дивізійних культурно-освітніх відділів.

Особливо активно робота з ліквідації неграмотності розгорталась в 3-й Залізній дивізії, в якій були призначені 12 таких інструкторів (з розрахунку – один на стрілецький курінь та окрему частину)[11]. Загалом у дивізії знайшлось 128 неграмотних і 153 малограмотних козаків, які були розподілені у 10 дивізійних початкових шкіл (через відсутність великих навчальних класів, де би вони могли займатись спільно). Саме навчання відбувалось «серед гаму і сутолоки в самих бараках, де мешкають козаки», і через повну відсутність паперу та олівців учні цих шкіл були змушені «вуглем виводити букви на підлозі бараків». Учителями виступали, як правило, «сотенні» культурно-освітні інструктори, а також ті старшини, які мали відповідні професійні кваліфікації. Зацікавлення козацтва до опанування грамотою було настільки потужним, що цьому не зашкодив й брак «столів, лавок, грифельних[…] [і] шкільних дошок, букварів і

[9] Докладніше про це див.: І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філядельфія 1997, с.49.

[10] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1078, оп.2, спр.197, арк.4.

[11] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.9.

особливо читанок». Завдяки цьому стало можливим успішно провадити навчання з неписьменними, пройшовши до 15 березня ц.р. дві третини курсу навчання[12]. Окремо діяла школа для тих, хто прослухав 4 класи середньої школи (16 осіб)[13].

3. Культурно-національне освідомлення козацтва

Для усього загалу козацтва також проводились виклади з українознавства, які включали в себе історію України, історію української літератури, географію, національне питання, військову етику, статистику, і кооперацію. Кожного тижня проводилось 18 годин різних занять з цього переліку, присутність козацтва на них була обов'язковою (за винятком задіяних на службі та роботах)[14]. Наскільки потрібними були заняття опосередковано свідчить та обставина, що ще 106 грамотних козаків (що раніше скінчили російські початкові школи) були зараховані до школи української грамоти[15].

З метою посилення національно-орієнтованої складової навчання та згуртування активу вояцтва у підрозділах дивізії, культурно-освітній відділ на початку лютого 1921 р. санкціонував створення у куренях секцій товариства «Просвіта», які мали працювати у порозумінні з «сотенними» інструкторами. До їх складу було залучено 381 таборянин, у т.ч. 110 старшин. Секції проводили свою діяльність на підставі затвердженого генералом О. Удовиченком статуту, у першому параграфі якого була сформульована їх мета: «Національне, моральне та естетичне виховання козаків Куріня; розвинення патріотичного почуття; боротьба з неграмотністю; фізичне виховання; боротьба зі шкідливими вчинками та звичаями козаків: карти, п'янство тощо»[16].

Культурно-освітній відділ 3-ої дивізії мав перед собою й інші важливі завдання, якими опікувались інші секції (крім освітньої – драматична, музично-вокальна, спортивна та ін.), члени яких надавали всю можливу допомогу відповідним просвітнім (гімназійним, іноземних мов, дитячим

[12] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.2-2зв., 9зв.

[13] Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1. («Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства уряду УНР О. Ковалевському).

[14] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.2-2зв., 10.

[15] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк. 9зв.

[16] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк. 2зв., 4, 5.

та юнацьким школам), культурно-мистецьким та спортивним гурткам. Культурно-освітній відділ завжди був готовий підтримати особисту ініціативу дивізійних акторів-аматорів, хористів, музикантів, художників. Традиційно активною у всіх мистецьких заходах була участь дружин таборян, які разом із своїми чоловіками та дітьми перебували у таборі, мешкаючи у т.зв. сімейному бараку.

Важливе значення для розвитку гуманітарної сфери інтернованих мала й фінансова допомога, яка спорадично надавалась польською комендатурою табору. Максимальні зусилля для урізноманітнення дозвілля таборян докладав начальник групи інтернованих Військ УНР у Каліші генерал-хорунжий О. Удовиченко, який завжди йшов назустріч всім конструктивним ідеям та знаходив добре слово для їх ініціаторів та виконавців.

Для визначення основних напрямів роботи та координації зусиль всіх залучених до просвітницької роботи осіб інколи практикувалось скликання загальних нарад всіх культурно-освітніх працівників табору. Участь у таких нарадах інколи брали начальник групи інтернованих О. Удовиченко, командувач Армії УНР М. Омелянович-Павленко, Головний Отаман С. Петлюра. Остання обставина свідчила про ту вагу, яка надавалась налагодженню культурно-освітньої діяльності у таборах з боку вищого військово-політичного керівництва УНР[17].

Учасники нарад були свідомі того, що перебування вояцтва у таборі в умовах «недостачі харчів, одягу, відсутності матеріального задоволення козаків і старшин», а також їх тяжкий моральний стан внаслідок «поразки, нез'ясованості часу нашого перебування в інтернації» могли призвести до деморалізації загалу вояцтва. Відтак конче необхідним було заповнити чимось конструктивним весь час, який з'явився «в розпорядженню козака, чи старшини і використовувати його як найкраще, не кидати їх одинокими з своїми думками, аби не заворушилась у них розчарованість, жаль і гніт душі». Також важливим було «звернути увагу на час відпочинку в козачому життю і заповнити його розумними забавами»[18].

З метою об'єднання зусиль старшин Армії УНР, які мали учительський фах та могли бути залучені до роботи у школах грамоти та для читання різних освітніх курсів, у таборі Каліш була створена «Учительська

[17] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.9.

[18] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1.

спілка». Силами її членів проводились не тільки виклади, але й влаштовувались бесіди, дискусії та «загальні читання» для козацтва, під час яких присутнім роз'яснювалась злочинна природа більшовизму та обстоювалась ідея відновлення УНР[19]. Але навесні 1921 р. робота шкіл грамоти була тимчасово припинена, причиною чого став виїздом значної частини інтернованих на роботи, відновившись лише у середині жовтня ц.р.

Восени 1921 р. у таборі стало можливим заснувати «Українські православні пастирські курси», які діяли в період з 15 листопада ц.р. до 12 квітня наступного. Ці курси були відкриті з благословення Варшавського митрополита і екзарха Православної церкви в Польщі Георгія та за згодою міністерства сповідань УНР. Директором курсів був призначений протопресвітер Армії УНР митрофорний протоієрей П. Пащевський, до викладання були залучено кілька священиків та старшин (митрофорний протоієрей В. Сукачів, о. П. Пятаченко, о. Ліпський, А. Коршнівський, М. Єфімов та ін.). Випускники курсів отримували свідоцтва, в яких їм надавалось право «бути призначеними на посаду священика в одній з частин Української Армії»[20].

Просвітницько-виховні функції в таборі виконувала і заснована на початку квітня 1921 р. при Залізній дивізії «Спілка українського слова» («Гурток охорони рідної мови»), яка намагалась боротись «моральними засобами з наслідками русифікаційної політики[…] царату та виховання в національнім дусі загалу вояцтва»[21]. Ініціаторами її заснування виступила громада старшин-галичан, яким несила була «далі терпіти як українські старшини говорять між собою по московські». Справа в тім, що переважна більшість таких «російськомовних» перед цим перебувала в лавах денікінських військ, «що не маючи де «пристроїтися» – зайшли в наші ряди. На жаль також деякі наші генерали балакають до сьогодні мішаниною московсько-української мови»[22]. Задля привернення уваги до своєї діяльності старшини-галичани звернулись з листом до С. Петлюри та розпочали збір підписів таборян на підтримку свої діяльності, сподіваючись в такий спосіб вплинути на загал старшинства.

---

[19] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13зв.-14. (На жаль в силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин вона припинила свою діяльність у другій половині 1921 р. – *авт*.).

[20] Армія за дротами, Збірка документів / редактор-упорядник В.Моренець, Кам'янець-Подільський 2018, с.344.

[21] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13зв.-14.

[22] В. Левицький, *В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих* в: „*Свобода*", Джерсі-сіті 1934, 1 жовтня, ч.229, с.2.

Це звернення було тим більш актуальним, що через повну відсутність українських книг – у магістраті м. Каліша за окрему плату (3000 марок польських на місяць) почали випозичатись російські книжки, які передавались до дивізійної книгозбірні[23]. Зрештою, вибирати не доводилось через повну відсутність у цьому польському місті українських книг. Але вже за короткий час культурно-освітній відділ Залізної дивізії знайшов можливість придбати різні українські книжки (частину з них безоплатно передали дивізії державні інституції та міністерства УНР). Завдяки цьому станом на 15 березня ц.р. її загальний фонд становив 1015 примірників книжок, у т.ч. 628 назв навчальної літератури (підручників та абеток).

Охопити книжкою більший загал вояцтва не дозволяла відсутність приміщення для влаштування читальні, відтак єдиною формою отримання книжок було лише їх отримання на руки всім бажаючим. Для зручності таборян при деяких куренях були засновані свої бібліотечки (100-150 примірників). Загалом за три місяці (15 грудня 1920 р. – 15 березня 1921 р.) книжки випозичались 3595 разів, так що кожного дня пересічно прочитувалось 64 книжки (у переважній більшості історичних оповідань та книг, присвячених національному питанню)[24].

4.Особливості функціонування Гімназії імені Тараса Шевченка у 1921 – на початку 1923 рр.

Але заснування шкіл грамоти та створення мінімальних умов для самоосвіти вояцтва не вирішувало всіх завдань, які стояли перед командуванням групи інтернованих Військ УНР в Каліші. Цілком невідкладним було й створення умов для продовження навчання тих вояків, хто мав незавершену середню освіту. Для них у таборі мав бути створений спеціалізований осередок, в стінах якого ця категорія таборян могла би набути необхідні знання та отримати відповідні документи.

Таким закладом стала «Гімназія імені Тараса Шевченка» в Каліші, рішення про заснування якої було ухвалено 19 квітня 1921 р. на засіданні інструкторів національно-освітніх справ 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Передбачалось, що Гімназія буде створена при культурно-освітньому відділі згаданої дивізії у розумінні нагальної «потреби у війську

[23] ZNiO, rękopis 22/53/1. («Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства уряду УНР О.Ковалевському).

[24] ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1зв.-2.

освічених людей та піклування про молодь, яка так рано захопилася визвольною боротьбою, так рано відчула потребу боронити рідну хату, молодь, що відірвана від школи марнує тут, на інтернації, свої кращі шкільні роки»[25].

Скликана того ж дня ще одна нарада (за участю старшин – вчителів за своїм довоєнним фахом), ухвалила рішення про відкриття з 25 квітня 1921 р. школи для малограмотних козаків Волинської дивізії, та започаткування з 1 травня ц.р. навчання учнів у першому гімназійному класі. Школа для малограмотних почала діяти у визначений термін, паралельно тривало анкетування бажаючих відвідувати гімназію. Таких у Каліші знайшлось 103 особи, з яких 70 витримали імпровізований вступний іспит та були прийняті на навчання. Керівництву гімназії вдалось оперативно полагодити всі організаційні проблеми, запросивши до викладання в ній достатню кількість фахових вчителів.

У свою чергу командувач дивізії генерал-хорунжий О. Загродський надав Гімназії два приміщення, які були негайно пристосовані для навчання силами технічної служби 2-ої Волинської дивізії. Крім того, Гімназія отримала грошовий аванс для придбання годинника, шапірографа та потрібного шкільного приладдя, а для потреб культурно-освітнього відділу було також передано друкарську машинку. На допомогу гімназії прийшла й таборова YMCA[26], яка надала для потреб учнів Гімназії потрібну кількість зошитів та паперу. Все це уможливило розпочати в ній навчання вже з 5 липня 1921 р.[27]

Весь час свого існування гімназія була змушена долати хронічні труднощі, кількість її учнів постійно зменшувалась, бо частина їх не могла поєднати виконання служби та навчання, а дехто – будучи виснажений продовольчим пайком інтернованого – виїхав на роботи поза табір. На зменшення числа учнів вплинула й холоднеча у викладовому бараку через нерегулярну видачу вугілля для опалення (взимку 1921-1922 рр.). Але, як зазначав невідомий автор допису в «Українському Сурмачі», учнів та викладачів «не зломили люті морози, не зломили кепські матеріяльні умови», які «ходячі по клясі[…] підготовляли лекції (бо сидіти було

[25] А.Д., *Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.11.

[26] Young Men's Christian Association – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, що надавала гуманітарну допомогу в таборах полонених та інтернованих в Європі, у т.ч. й в Польщі.

[27] А.Д., *Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.11.

неможливо – замерзнеш) – майже цілу ніч вони проводили за книгою». Так само не спали й в культурно-освітньому відділі дивізії, де тривала підготовка лекторів до викладів.

Завдяки такій самопосвяті учнів та вчителів стало можливим провести у грудні 1921 р. випускові іспити, які витримало 20 учнів 1-го класу і 15 слухачів 5-го класу. «Це були перші ластівки і прощебетали вони таборові, що вчитися можна без підручника, і при кепських умовах – вони доказали щиру відданість Батьківщині: будучи в рядах армії вони життя своє віддавали за добробут Батьківщини, а тепер і розум свій віддають для неї»[28].

Після цього у Гімназії були створені чергові класи (3-й, 5-й і 6-й), до яких вписалося 104 учня. На жаль, матеріальний стан гімназії мало покращився у новому навчальному році, лише завдяки YMCA стало можливим придбати деякі підручники, а також забезпечити «в потрібній кількості зошити, папір, олівці, ручки, пера, гуми, чорнило, наочні учебні приладдя, малюнки». Також YMCA надавала регулярну матеріальну підтримку лекторам гімназії, забезпечивши в такий спосіб їх постійну роботу.

Після року перебування у таборі значна кількість інтернованих – передбачаючи можливість пролонгації свого перебування на чужині – висловлювала бажання вивчати іноземні мови, але через відсутність у таборі фахових вчителів – організувати такі курси не видавалось можливим. Між тим спроби декого з таборян самостійно опанувати іноземними мовами були безуспішними. У листопаді 1922 р. за допомогою YMCA такі курси вдалось заснувати, а їх організатором і натхненником виступив генерал-хорунжий О. Пороховщиков, який «разом з дружиною взяли на себе добровільно і зовсім безкорисливо цей важкий труд викладання мов». «При надзвичайно важких умовах за браком приміщення» вони впродовж півроку тричі на тиждень провадили виклади іноземних мов (генерал О. Пороховщиков – англійської, його дружина – французької та німецької)[29].

До відвідування курсів записалась досить значна кількість таборян, хоча деякі з них в силу різних причин полишили на них навчання. Решта ж демонструвала досить гарний поступ у навчанні, особливо у групі з

[28] А.Д., *Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші,* „*Український Сурмач*". Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.11.

[29] *Курси чужоземних мов в Калішському таборі,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.12.

вивчення французької мови, учні якої утворили гурток «аматорів французької мови». Його учасники збирались додатково ще двічі на тиждень для заслуховування та обговорення підготовлених ними рефератів (все – французькою мовою), завдяки чому ті учні, які «не могли скласти звичайної фрази, вже майже свобідно провадять дискусії французькою мовою». Невідомий «учасник» курсів складав у газеті щиру подяку родині Пороховщикових (йдеться про генерал-хорунжого О. Пороховщикова і його дружину – *авт.*) «за їх важку працю, бо їм в дійсності приходилось не раз викладати в неопаленому помешканню, а цілу ніч справляти писемні праці учнів та писати лекції за браком відповідних підручників», та робив висновок, що «тільки за їх старанням і їх систематичною працею» стали можливими «бажані результати»[30].

Таборова Гімназія протягом 1922 р. успішно продовжувала свою діяльність, щоправда – як і минулого року – «частина учнів (із нових) не витримала тих тяжких умов, при яких приходилось працювати: виснажені двохрічним інтернуванням, без жадної матеріяльної підтримки учні занепадали на здоровлі; були учні і хорі, босі». Внаслідок цього частина з них «пішла шукати собі долі, пішла блукати по чужині»[31]. В силу цього кількість учнів знову зменшилась (до 49 осіб), які й приступили до складання іспитів у лютому 1923 р. А вже з 1 березня ц.р. у гімназії розпочався третій академічний рік навчання, і число учнів знову збільшилось – до 69 осіб (завдяки додатковому набору). До вже існуючих трьох класів додався 1-й «діточий».

У цей час Гімназія вже впевненіше дивилась у майбутнє, отримавши першу матеріальну допомогу від культурно-освітнього управління Генерального штабу Армії УНР (січень-лютий 1923 р.), яке перераховувало різні суми на її потреби й в подальшому. Також на допомогу гімназії прийшов й Український Центральний Комітет (УЦК) та його жіноча підсекція, українські студенти – колишні таборяни з Йозефова та інших чеських міст, «Калішський громадський комітет збігців з України»[32]. Гімназія мала усіляку підтримку й з боку таборового «громадянства» – в різний час у ній викладали генерали П. Шадрук і О. Козьма, протоієрей І. Бриндзан, підполковник М. Харитоненко, поручник М. Можейко та ін.

[30] *Курси чужоземних мов в Калішському таборі,*: „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, С.12.

[31] А.Д., *Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.12.

[32] А.Д., *Гімназія імені Тараса Шевченка в таб[орі] Каліші,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.11.

Як вже зазначалось – особливо багато до розвою Гімназії причинився таборовий особовий осередок міжнародної благодійної організації YMCA, яка фактично була основним її спонсором, регулярно покриваючи зі своїх коштів різні потреби як учнів Гімназії, так і її вчителів. Через це вістка про згортання діяльності YMCA в таборах (з лютого 1923 р.) стала для більшості таборян «як сніг на голову», бо остання заявила про цілковите припинення будь-якої допомоги, у т.ч. й гімназії в Каліші, яка у цей час нараховувала у своїх трьох класах (7, 9, 10) 58 учнів[33].

5. Особливості фінансування діяльності Гімназії (1923 – перша половина 1924 рр.)

З припиненням допомогової акції з боку YMCA всім освітнім осередкам у таборі загрожувало цілковите припинення роботи та самоліквідація. Гімназія («Таборова національна єдина школа в Каліші») опинилась у вкрай загрозливому становищі, про що свідчили два листи-звернення (№№ 65 і 66 від 7 лютого 1923 р.)[34] її директора поручика Дунічевського до представника Українського Громадського Комітет (УГК) у Каліші генерала М. Шаповала.

В першому з них директор Гімназії клопотався перед М. Шаповалом про грошову допомогу (в розмірі 200 тис. м.п.) лекторам Гімназії, які були останній час цілоденно зайняті, іспитуючи учнів, а відтак не мали можливості заробляти «щось на стороні». І хоча впродовж останнього року вони отримували допомогу від YMCA, вона була «замала, щоби матеріально забезпечити лекторів школи», тому вони були змушені використовувати «позалекційні години на заробіток на стороні»[35].

Другий лист теж містив прохання про надання матеріальної допомоги – але вже учням Гімназії, які «віддаючи весь свій час навчанню в Школі, [були] […]позбавлені змоги заробітку на стороні і невистачаючий пайок довів їх до виснаження». Особливо гостро це питання стало зараз, коли «останні два місяца іспитів довели їх здоровье і нерви до неладу». Дунічевський клопотався про асигнування 290 тис. м.п. (з розрахунку 5 тис. м.п. на одного учня)[36].

[33] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.8.

[34] Обидва листи були помилково датовані 1922 р. – *авт.*

[35] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.1.

[36] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.2.

Напевно, що М. Шаповал не поспішав з відповіддю, що спонукало поручника О. Дунічевського знову звернутись до нього (лист № 68 від 12 лютого 1923 р.), нагадавши про фатальний стан Школи, припинивши роботу якої після 2,5 років означало би залишити її учнів без можливості закінчити середню освіту, а відтак – і без надії гідним чином влаштувати своє життя. Він в чергове нагадував, що до лютого 1923 р. завдяки дотації YMCA персонал Гімназії отримував невеличку платню, а крім того – мав можливість закуповувати шкільні приладдя, підручники та ін.[37]

Зрештою, повна відсутність коштів у Гімназії все ж таки переконала М. Шаповала призначити їй грошову допомогу, про що опосередковано свідчить лист останнього до В. Прокоповича[38]. В цьому листі не вказано розмір суми, виданої на її потреби М. Шаповалом, але можна припустити, що вона була швидше за все разовою та покривала її потреби не більше ніж на місяць (укладений у лютому ц.р. її директором шестимісячний кошторис складав 1.992.000 м.п. – за умови викладання 19 дисциплін)[39].

Тим не менш грошовий внесок М. Шаповала уможливив Гімназії розпочати новий академічний рік (з 14 березня 1923 р.), при чому керівництво школи та батьківський комітет (до його складу входили ті табо-ряни, чиї діти навчались в Гімназії) сподівались, що командування інтернованих Військ УНР зуміє знайти кошти аби підтримувати й надалі школу[40]. Але на жаль сталося інакше – через відсутність фінансування в квітні 1923 р. Гімназія все ж таки була змушена тимчасово припинити свою роботу в таборі.

У 1923 р. у таборі діяли й інші освітні осередки та професійні громадські організації, у т.ч. вчительська громада, яка об'єднувала в своєму складі вчителів середніх та початкових шкіл. Навесні 1923 р. управа громади визнала доцільним організувати для своїх членів повторні (педагогічні) курси, і після того як ця ініціатива була підтримана управлінням культурно-освітніх справ Генштабу Армії УНР, 16 квітня ц.р. курси розпочали свою діяльність. Прослухати курс лекцій із загальноосвітніх та педагогічних дисциплін зголосилась значна кількість таборян, у т.ч. й не члени вчительської громади.

У цій ситуації було вирішено розширити формат курсів та дозволити їх відвідування для всіх бажаючих (як вільних слухачів). Метою

[37] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.8.

[38] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.13, арк.10а.

[39] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.26, арк.8.

[40] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17, арк.29-30.

їх відкриття було, по-перше – «дати можливість учительству пригадати й доповнити загальноосвітні й фахові знання та прослухати виклади в українській мові, щоб таким чином приготуватись до праці в українській школі», і по-друге, уможливити набуття усіма бажаючими права викладати у початковій школі, для чого належалось скласти іспити перед комісією з представників міністерства освіти УНР, яка була уповноважена до вручення відповідних свідоцтв[41].

Слухачам курсів було запропоновано прослухати виклади з української мови та історії українського письменства (лектор І. Зубенко, він же й завідувач курсів), «алгебри и арифметики з методикою» (І. Шлендик), природознавства, фізики, хімії (О. Дунічевський), загальної і української географії (М.Єфимов), всесвітньої історії та історії України (Подільський), психології, логіки, педагогіки (Гончаренко). Виклади тривали щодня у другій половині дня (14.30-18.00) у приміщеннях Гімназії ім. Т. Шевченка.

Для практичних вправ було передбачено відкрити козацьку школу грамоти, в якій слухачі курсів мали би можливість вдосконалювати свої навички та уміння, проводячи пробні заняття[42]. Ця школа (завідувач сотник Созонт Кальмуцький) розпочала свою діяльність 16 травня 1923 р., і її спочатку відвідувало 11 осіб, а пізніше їх кількість збільшилась до 24. Навчання відбувалось щоденно (дві години у вечірній час) теж у приміщенні Гімназії[43].

Час від часу педагогічні курси відвідували відомі українські освітяни – так, зокрема, у кінці квітня – на початку травня 1923 р. їх слухачам С. Сірополком був відчитаний курс лекцій з позашкільної освіти, при чому його «гарна вкраїнська мова, теплота й щирість викладу, стислість і яскравість стилю, продумана послідовність пляну робили ці лекції дуже цікавими й залишили глибоке враження»[44].

Поширенням військово-історичних знань серед таборян опікувалось «Товариство плекання військових знань», яке було засноване 22 березня 1923 р. при 3-й Залізній дивізії. Його безпосереднім завданням було визначено опрацювання «матеріялів з подій нашої Армії під час визвольної боротьби», а також ознайомлення «з класичними прикладами чинів

[41] *Педагогічні курси,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.12.

[42] *Педагогічні курси,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.12.

[43] *Школа грамоти при вчительських курсах в таб[орі] Каліш,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 3 червня, ч.54, с.6-7.

[44] *Лекції С. Сірополка (Позашкільна освіта),* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 6 травня, ч.51-52, с.15.

великих полководців». До кінця травня 1923 р. товариство провело цілу низку своїх щотижневих зібрань, на яких були розглянуті найяскравіші епізоди походів Наполеона, окремі аспекти Першої світової війни та полько-українсько-більшовицької кампанії 1920 р. Крім виголошення рефератів товариство проводило й військові ігри, і хоча «за відсутності відповідної підручної літератури і грошових засобів Товариство не могло використати всього потрібного матеріалу і джерел», там не менш підготовка рефератів та участь слухачів курсів у військових іграх була без сумніву корисною для членів товариства, даючи їм можливість закріпити знання з військового мистецтва[45].

Але діяльність гуртків не могла підмінити собою щоденних навчань в Гімназії та інших просвітницьких курсів, відтак перед командуванням інтернованих Військ УНР на порядку денному стояло завдання відновлення їх правильного функціонування. Найголовнішою перешкодою у цьому була тотальний брак коштів у Державного центру УНР в екзилі. Ситуацію могла змінити лише допомога з боку благодійників, які прийшли на допомогу інтернованим в цій ситуації. Зібрані ними кошти дозволили відновити культурно-освітню роботу в Каліші після того, як YMCA припинив свою доброчинну діяльність в таборах.

Грошові надходження благодійників на потреби розвитку освіти в таборах акумулювалися в новоствореному «Шкільно-просвітньому фонді ім. Б. Грінченка», створення якого було санкціоноване генерал-інспектором Військ УНР генералом О. Удовиченком 20 квітня 1923 р. З метою залучення до процесу розподілу коштів благодійників, при 4-му Управлінні культурно-освітніх справ Генштабу було створено раду фонду. До його складу увійшли делегати від всіх існуючих таборових шкіл та представники жертводавців[46]. Завдяки регулярним грошовим надходженням стало можливим, зокрема, відновити заняття в Гімназії. Станом на 2 липня 1923 р. у її п'яти класах проходили навчання загалом 89 осіб різного віку (до 37 років)[47]. В цей час знайшлись кошти й для створення дитячого садку (32 дітей від одного до восьми років).

Попри загальну скруту більшість інтернованих не втрачала жодної можливості підвищити свій загальноосвітній або політичний рівень, тому охоче відвідували виклади на різні теми, які час від часу проводи-

[45] *Товариство плекання військових знань,* : „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 27 травня, ч.53, с.7.

[46] І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філядельфія 1997, с.75-76

[47] ЦДАВО України, ф.2467, оп.1, спр.3, арк.16, 18.

лись українськими політиками і громадськими діячами із середовища уенерівської еміграції в Польщі. Так, зокрема, 26 серпня 1923 р. у одному з казино в Каліші Токаржевський-Карашевич прочитав реферат «Сучасна міжнародна політична кон'юнктура», в якому «ясними та викарбуваними дефініціями[…] дав конкретний образ сучасної міжнародної політики»[48].

Таборяни з вдячністю приймали книжки, які надходили до табору заходами різних еміграційних українських інституцій. Одним з таких прикладів стало організоване Українським громадським комітетом у Празі (спільно з С. Русовою, Д. Дорошенком, М. Левицьким та ін.) передання влітку 1923 р. книг для книгозбірні Громади старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, за що остання (в імені її голови – полковника Філіповича) висловила подяку через газету[49].

Робота національно-просвітницького змісту продовжувалась у таборі й протягом першої половини 1924 р., а після його ліквідації – не була перервана, змінивши деякі свої акценти після створення в Каліші Української станиці, в якій вже на цивільному становищі мешкали ветерани Армії УНР. Найважливішою подією став перший матуральний випуск, який 23 березня 1924 р. свій здійснила Гімназія (на той час обов'язки її директора виконував Олександр Дунічевський)[50].

В липні 1924 р. у п'яти класах (II-VII) Гімназії навчалось 76 осіб 1888-1915 рр. народження. Заняття в ній проводили О. Дунічевський (викладав природознавство, географію, хімію), Іван Зубенко (рідна мова, письменство, арифметика), Гриць Дубрава (історія, письменство, психологія, логіка), Олександр Козьма (фізика), Олександр Богдан (математика), Андрій Колодій (фізика в старших класах), Павло Касперт (малювання, креслення), С. Кальмуцький (співи), Василь Діброва – секретар[51].

6. Висновки

Отже, завдяки призначенням у дивізіях культурно-освітніх інструкторів стало можливим інтенсифікувати роботу з ліквідації неписьменності серед козаків 2-ої Волинської та 3-ої Залізної дивізій. Для них були

[48] А.К., *Лекція п[ана] Токаржевича-Карашевича,* „*Український Сурмач*", Щипіорно 1923, 9 вересня, ч.59-60, с.15.

[49] Український Сурмач. Щипіорно 1923, 9 вересня, ч.59-60, с.16.

[50] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17, арк.38.

[51] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.14б, арк.14-15зв., 16.

створені школи грамоти, які діяли досить регулярно до весняного тепла, коли вони були змушені припинити свою роботу в зв'язку з від'їздом більшості учнів на позатаборові роботи. Повністю подолати неписьменність у цьому часі не видавалось можливим – саме через обмеженість навчального часу та недбалість частини учнів цих шкіл. Це завдання було виконане протягом 1922-1923 рр.

До заслуг командування групи інтернованих Військ УНР слід віднести й сприяння роботі таборової Гімназії ім. Т.Шевченка, завдяки якій значна кількість таборян отримала можливість підготуватись до продовження середньої освіти або її здобула. Великою мірою тривала робота Гімназії (протягом 1921-1923 рр.) стала можливою завдяки вагомій гуманітарній допомозі, яка надавалась американською харитативною організацією YMCA, УЦК, громадськими установами та окремими благодійниками.

Завдяки цій допомозі попри всі складнощі таборового повсякдення у Каліші продовжували діяти освітні осередки, які відвідувала частина інтернованого козацтва, а також діти таборян. Набуті ними знання полегшили їм у подальшому адаптацію до нових умов емігрантського існування вже на цивільних засадах в Польщі, а також процес їх працевлаштування й в інших країнах Європи.

Bibliografia:

Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1997.

Kolańczuk A., *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Kalisz-Przemyśl-Lwów 1995.

Колянчук О., *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр.*, Львів 2000.

Павленко М. І., *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.)*, Київ 1999.

Срібняк І., *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філядельфія 1997.

Срібняк І., *Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації,* „Емінак", 2018. № 1(21) (січень-березень), т.2.

Срібняк І., *Діяльність «Товариства допомоги для української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі» (Каліш-Щипіорно) восени 1923 – навесні 1924 рр.*, „Європейські історичні студії", 2018, № 9.

Срібняк І., *«Ганебна пропозиція повернутися до Батьківщини…»: оголошення більшовицькою дипломатією амністій в таборі інтернованих вояків-українців Каліш, Польща (1922 р.),* „Європейські історичні студії", 2018, № 11.

Срібняк І., *Становище вояків-українців групи інтернованих Військ УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами),* „Архіви України", 2018, вип.4(315).

Срібняк І., *Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач»)* в: „Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація", ред. О. О. Салати, Вінниця 2018.

Срібняк І., Срібняк М., *«Змога пережити естетичну насолоду…» (діяльність театрально-мистецьких осередків у Калішському таборі інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921-1923 рр.),* „Арт-простір", 2018, № 3.

Срібняк І., *До початків заснування Української воєнної академії Генерального штабу,* „Вісті комбатанта", 1996, ч.1.

Срібняк І., *З історії діяльності військово-освітніх закладів інтернованої в Польщі Армії УНР у 1921 р.: «Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш»,* „Вісник Чернігівського національного педагогічного університету". Серія: Історичні науки, 2015, вип.134, № 11.

Срібняк І., *Таборове повсякдення курсантів та старшин Спільної юнацької школи Армії УНР в Каліші (Польща) у першій половині 1922 р.,* „Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років", 2016, вип.12.

Срібняк І., *«Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною…»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр.,* в: Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowie Emilianowi Wiszce (1940-2014), Toruń-Kijów 2017, t.1.

Срібняк І., *Створення та діяльність Електротехнічної школи у таборі інтернованих Військ УНР (Каліш, Польща, 1921-1922 рр.),* „Емінак", 2018, № 3(23), т.2.

Sribniak I., *Kalisz – centrum życia społeczno-politycznego ukraińskich kombatantów w Polsce (w pierwszej połowie lat 20.): na podstawie nowo odkrytych materiałow z polskich i ukraińskich archiwów,* w: Ukraina i Polska: Drogi relacji międzypaństwowych: zbior artykułow naukowych z okazji 100-lecja nawiązania polsko-ukraińskich stosunkow dyplomatycznych, red., I. Matiasz; oprac. W. Sobijański, Kijów 2019.

Wiszka E., *Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924,* „Rocznik Kaliski", 1996-1997, t.XXVI.

Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004.